

Krzysztof Martyniak

ORCID: 0000-0002-6066-7259

DOI: 10.35464/1642-672X.PS.2022.4.08

Rola i znaczenie sił środowiskowych w procesie inkluzji młodych kobiet zagrożonych wykluczeniem*

The role and importance of environmental forces in the process of inclusion of young women at risk of exclusion

ABSTRACT: The issue addressed concerns a comprehensive and multifaceted depiction of the phenomenon of environmental forces. The analysis presented deals with the family, peer, school and local environment. The result of the multifactor analysis is the identification of potentials and threats in the dynamics of change over the years in the studied group of women, having a significant impact on the risk of exclusion. Referring to the assumptions of social pedagogy in the individual-environment relationship, the instruments of inclusion were shown as environmental capital of social forces. The qualitative and interdisciplinary perspective on the whole conceptualization and effects of the adopted methodological process is related to the complexity of the topic undertaken. The analyses revealed the existence in the studied environments of positive and negative forces relating to individuals, as well as entire environments. The results of the research indicate that this is a variable, dynamic process, based on the effects/impacts of interaction and variability, both of individuals themselves, environments and their resources. Inclusion activities should take advantage of environmental and individual potential, which determines the attributes of social pedagogy, such as practicality, interdisciplinarity, social involvement.

KEYWORDS: feminization of exclusion, inclusion, social pedagogy, environmental forces,

* Artykuł powstał na podstawie badań prowadzonych w ramach rozprawy doktorskiej Siły środowiskowe w procesie inkluzji młodych kobiet zagrożonych wykluczeniem, przygotowanej pod opieką naukową dr hab. Małgorzaty Orłowskiej prof. AWSB, w Akademii WSB.

STRESZCZENIE: Podjęte zagadnienie dotyczy kompleksowego i wielopłaszczyznowego zobrazowania zjawiska sił środowiskowych. Zaprezentowana refleksja dotyczy środowiska rodzinnego, rówieśniczego, szkolnego i lokalnego. Wynikiem wieloczynnikowej analizy jest wskazanie potencjałów i zagrożeń w dynamice zmian na przestrzeni lat w badanej grupie kobiet, mających istotny wpływ na zagrożenie wykluczeniem. Odwołując się do założeń pedagogiki społecznej w relacji jednostka–środowisko, ukazano instrumenty inkluzji jako kapitał środowiskowy sił społecznych. Przedstawione jakościowe i interdyscyplinarne spojrzenie na całość konceptualizacji i efektów przyjętego procesu metodologicznego związane jest ze złożonością podjętego tematu. Analizy ujawniły istnienie w badanych środowiskach sił pozytywnych oraz negatywnych odnoszących się do poszczególnych jednostek, jak i całych środowisk. Wyniki badań wskazują, że jest to proces zmienny, dynamiczny, oparty na efektach/skutkach interakcji i zmienności, zarówno samych jednostek, środowisk i ich zasobów. W działaniach inkluzyjnych należy wykorzystać potencjał środowiskowy i jednostkowy, który determinuje atrybuty pedagogiki społecznej, takie jak: praktyczność, interdyscyplinarność, zaangażowanie społeczne.

SŁOWA KLUCZOWE: feminizacja wykluczenia, inkluzja, pedagogika społeczna, siły środowiskowe.

Wykluczenie społeczne jest uważane za niezwykle ważny, a wręcz strukturalny problem współczesnych społeczeństw. Problem ten wpisany w elementy polityki społecznej jest zróżnicowany, przybiera różne formy i uwarunkowania.

Ujęty w tytule problem zagrożenia wykluczeniem młodych kobiet, przedstawiłem odnosząc się do doświadczenia z badań zrealizowanych w 2011/2012 roku, w województwie śląskim. Znaczące było też odwołanie się do prac ukazujących istotność roli kobiety w tradycji rodziny śląskiej¹. Badania empiryczne prowadzone w Polsce w ostatnich latach ukazują kobiety jako filar gospodarstw domowych zagrożonych ubóstwem. W rodzinach tych kobiety są odpowiedzialne za zarządzanie ograniczonymi środkami finansowymi dbając o ich wystarczalność, co wiąże się z podejmowaniem różnych strategii, często czasochłonnych, męczących, niekiedy upokarzających.²

Część badaczy³ zajmujących się analizą wykluczenia społecznego wskazuje na jego znaczną feminizację. Feminizacja wykluczenia społecznego i ubóstwa oznacza więc zarówno większy udział kobiet w populacji zagrożonych

¹ E. Górnikowska-Zwolak, *Mysł feministyczna...*, Wydawnictwo Górnośląskiej Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Kard. A. Hłonda w Mysłowicach, Mysłówice 2009; E. Górnikowska-Zwolak, *Siły społeczne kobiet – pozytywna energia regionu*, Problemy Polityki Społecznej. Studia i Dyskusje, 2011; E. Górnikowska-Zwolak, *Szkic do portretu Ślązaczki. Refleksja feministyczna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2004.

² E. Górnikowska-Zwolak, A. Radziejewicz-Winnicki (red.), *Pedagogika społeczna w Polsce – między stagnacją a zaangażowaniem*, t. 1–2, Wyd. Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1999.

³ E. Tarkowska, *Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Koncepcje i polskie problemy*, [w:] *Współczesne społeczeństwo polskie: dynamika zmian*, Wasilewski J. (red.), Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2006; K. Wódcz, J. Klimczak-Ziółek, *Feministyczna perspektywa (w) pracy socjalnej*, [w:] *Kobiety w pracy socjalnej*, A. Kotlarska-Michalska (red.), Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2013.

wykluczeniem i ubóstwem, jak i ich konsekwencje dla kobiet, odmienność wykluczenia i ubóstwa kobiet od biedy mężczyzn i głębsze ubóstwo gospodarstw domowych, w których głównym żywicielem jest kobieta. Feminizacja wykluczenia w skali makro jest związana z sytuacją, kiedy kobiety są niżej opłacane niż mężczyźni, są częściej zatrudniane w niepełnym wymiarze godzin, pracują w zawodach, w których zajmują głównie niskie pozycje, pracują najczęściej w zawodach o niskim prestiżu i charakteryzuje je (pomimo lepszego wykształcenia) niższy współczynnik zatrudnienia.

Temat pracy jest związany z wieloletnim doświadczeniem w pracy z osobami i grupami wykluczonymi. Jako istotne chciałbym wskazać wieloletnie doświadczenie pracy jako streetworker w projektach edukacyjnych obejmujących profilaktykę zagrożeń społecznych i zdrowotnych HIV/AIDS dla grup i środowisk zagrożonych wykluczeniem lub wykluczonych. Praca profilaktyczna redukująca zagrożenia (harm reduction) dotyczyła środowisk prostytutek, bezdomnych i uzależnionych od narkotyków. Ważnym doświadczeniem była współpraca z Krajową Strukturą Wsparcia Inicjatywy Wspólnotowej, Europejskiego Funduszu Społecznego EQUAL – w ramach programu dotyczącego realizacji **nowych sposobów rozwiązywania problemów dyskryminacji osób marginalizowanych na rynku pracy. Także jako absolwent** podyplomowego Kursu dla wykładowców i działaczy – Praw i Wolności Człowieka w Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka jestem autorem rozdziału *Prawa osób stygmatyzowanych* w podręczniku *Prawa człowieka*⁴.

Prowadząc rozważania związane z rolą środowisk i problemem wykluczenia odwoływałem się do osobistych doświadczeń, dzięki czemu mogłem krytycznie spojrzeć na zagadnienie inkluzji społecznej.

Podjmując się w niniejszej pracy analizy sił środowiskowych kobiet zagrożonych wykluczeniem społecznym w perspektywie podstawowych paradygmatów pedagogiki społecznej, odwołuję się do środowiskowego wymiaru praktyki społecznej. Istotne stają się więc współczesne wyzwania pedagogiki społecznej wobec wybranego obszaru upośledzenia społecznego. Zadanie to Radziewicz-Winnicki charakteryzuje jako „diagnozowanie potrzeb i oczekiwań i wielu trudnych, wrażliwych i pilnych kwestii dotyczących środowisk ludzi marginalizowanych, a równocześnie tworzenie ram społecznego nadzoru dla ich pomyślnej kompensacji”⁵.

⁴ L. Koba, W. Waclawczyk (red.), *Prawa człowieka. Wybrane zagadnienia i problemy*, Wolters Kluwer, Warszawa 2009.

⁵ A. Radziewicz-Winnicki, *Pedagogika społeczna*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2008, s. 543–552.

W pracy poświęconej zagadnieniom sił środowiskowych i ich roli w życiu młodych kobiet zagrożonych wykluczeniem w wybranych miastach województwa śląskiego, kieruję się głównymi założeniami i praktyką pedagogiki społecznej. Przede wszystkim odwołuję się do prekursorów tej nauki: Heleny Radlińskiej, Aleksandra Kamińskiego i Ryszarda Wroczyńskiego. Koncepcje wspomnianych autorów oraz ich ciągle aktualne implikacje odnajduję we współczesnych koncepcjach prezentowanych w pracach m.in. Ewy Marynowicz-Hetki, Andrzeja Radziewicz-Winnickiego, Stanisława Kawuli, Wiesława Theissa i innych. Rozważania naukowe opieram w swojej pracy o humanistyczną koncepcję człowieka i rzeczywistości społecznej⁶ oraz prakseologicznym wymiarze tej dziedziny nauki⁷. W. Theiss opisując koncepcje praktyki badawczej Radlińskiej wskazuje na istotne formy procesu poznawania rzeczywistości. Opisuje praktykę poznawania rzeczywistości (diagnozę społeczną) jako „zespół czynności zmierzających do określenia aktualnego stanu rzeczy, zjawisk i stosunków społecznych. Jest (diagnoza społeczna, przyp. K.M.) realizowana w przypadkach wymagających pomocy, w sytuacjach zapobiegania grożącym niebezpieczeństwom lub szerzej – stanowi podstawę planowania zmiany istniejących warunków”⁸. To odniesienie w praktyce badawczej i analitycznej pedagogiki społecznej ma swoje przełożenie między innymi do: praktyki, metodologii, analizy i diagnozy środowiskowej, specyfiki opisanych narzędzi inkluzji społecznej w postaci sił środowiskowych, środowiska wychowawczego⁹; wartości oraz potrzeb wynikających z badań analizowanej grupy (młodych kobiet zagrożonych wykluczeniem społecznym).

Helena Radlińska za najistotniejsze zadanie pedagogiki społecznej uznała kompensację, czyli „odnajdywanie sił, które można uruchomić, czynników, którymi można się posłużyć w celu przezwyciężenia braków, zadośćuczynienie niezaspokojonym potrzebom, zapobieganie grożącym niebezpieczeństwom”, a w „imię ideałów” przetwarzanie środowiska własnymi siłami.

Poznanie zasad aktywizacji w środowiskach i analiza sił stała się podstawą do szerszego spojrzenia na wykluczenie kobiet. Postrzeganie sił w kontekście środowiska rodzinnego, środowiska szkolnego, rówieśniczego oraz lokal-

⁶ A. Kamiński, *Funkcje pedagogiki społecznej*, PWN, Warszawa 1974, s. 20–26, 28–32; W. Theiss, *Radlińska*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1984, s. 10.

⁷ R. Wroczyński, *Pedagogika społeczna*, PWN, Warszawa 1974, s. 66.

⁸ W. Theiss, *Helena Radlińskiej koncepcja badania i działania*, [w:] *Helena Radlińska Człowiek i wychowawca*, pod red. nauk. I. Lepalczyk, B. Wasilewskiej, Towarzystwo Wolnej Wszechnicy Polskiej, Warszawa 1994/1995, s. 20.

⁹ W. Theiss, *Radlińska*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1984, s. 67.

nego, stanowiło podstawę do dalszych analiz i rozważań naukowych. Zasada skutecznej strategii inkluzji oraz sukcesywność i kumulacja stały się głównym źródłem inspiracji i weryfikacji w prowadzonych przeze mnie rozważaniach. Przedstawiony za Radlińską kierunek działania w pełni odpowiada współczesnym potrzebom inkluzji społecznej, która koncentruje się na osobach zagrożonych wykluczeniem społecznym, bądź już funkcjonujących na marginesie życia społecznego¹⁰. Połączenie teorii z praktyką podpartą przeprowadzonymi przeze mnie badaniami pozwoliło mi na szersze spojrzenie na obserwowane od lat zachowania i zmiany społeczne w perspektywie pedagogiki społecznej.

Jak zauważa Anna Fidelus, komentując współczesne zainteresowanie pedagogów dynamiką zmian społecznych, temat wykluczenia łączy się z rozwojem społecznym, demokratyzacją oraz refleksją „codziennosci niepokoju”. Fidelus dodaje, że „w ostatnich dekadach kwestie uwarunkowań wykluczenia społecznego są często poruszane. Tematyka ta jest obecna głównie w naukach społecznych (pedagogice, polityce społecznej, psychologii, pracy socjalnej), choć nie tylko. Budzi również powszechne zainteresowanie, ponieważ społeczeństwo w jakim żyjemy, jest dzisiaj nie tylko społeczeństwem nierówności, ale także niepewności¹¹. Zjawiska te wzajemnie się nakładają i uzupełniają, generując coraz więcej obszarów i grup osób zagrożonych wykluczeniem społecznym. Współcześnie zauważamy więc, że paradoksalnie wraz z rozkwitem procesów demokratyzacji społeczeństwa, wzrasta liczba źródeł społecznego wykluczenia”¹².

Praca oparta na badaniach, doświadczeniach i teoriach pedagogicznych jest próbą kompleksowego i wielopłaszczyznowego zobrazowania zjawiska sił środowiskowych w specyficznej grupie społecznej. Odwołuję się więc do klasycznej roli i zadań pedagogiki społecznej zwracając uwagę na „znaczenie kształtowania lokalnych środowisk wychowawczych, w których poszczególne ich komponenty odgrywają niepoślednią rolę”¹³.

Doświadczenie współpracy, zarówno z osobami doświadczającymi wykluczenia, jak również instytucjami, które udzielają im wsparcia jasno wskazuje, że nie ma jednego wzorca przyczyn/sił i jednego czynnika warunkującego wykluczenie, bądź też poprawę jakości życia. Podążając za myślą H. Radlińskiej i jej humanistycznym wzorcem nauk społecznych, podjąłem się „odnajdywa-

¹⁰ A. Fidelus, *Rola zasobów wewnętrznych i zewnętrznych w modelu relacyjnej inkluzji społecznej*, Forum Pedagogiczne, 6 (1), s. 57–70.

¹¹ U. Beck, *Społeczeństwo światowego ryzyka. W poszukiwaniu utraconego bezpieczeństwa*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2012.

¹² A. Fidelus, dz. cyt., s. 57–70.

¹³ A. Radziewicz-Winnicki, dz. cyt., s. 617

nia sił, które mogą uchronić; czynników, którymi można się posłużyć w celu przewycięzania braków, zadośćuczynienia niezaspokojonym potrzebom, zapobieganie grożącym niebezpieczeństwom”, aby w „imię ideałów” przetwarzać środowiska własnymi siłami. W swojej pracy chciałem zbadać czynniki wykluczenia, zarówno zagrożenia, które to wykluczenie powodują oraz czynniki minimalizujące negatywne skutki. Podjęte rozważania naukowe najbardziej trafnie odpowiadają więc koncepcji rzeczywistości społecznej w pedagogice społecznej, opartej na podstawowej relacji jednostka–środowisko. Uzyskane dane mogą być pomocne instytucjom, których głównym celem jest pomoc w procesie włączania do społeczności.

Głównym problemem badawczym, na których się skoncentrowałem to:

- Czy są siły środowiskowe, którymi dysponują młode kobiety zagrożone wykluczeniem w procesie inkluzji?

Z pytania głównego wynikają następujące pytania szczegółowe:

- Jakie czynniki środowiskowe warunkują kręgi zaniedbania, a jakie kręgi potencjału sił społecznych?
- Jak wyglądają relacje poszczególnych środowisk w procesie wykluczenia i wsparcia?
- Jakie czynniki składają się na krąg sił wykluczenia?
- Jakie czynniki składają się na krąg wsparcia i z którym środowiskiem są związane?
- Jak wygląda dynamika zmian społecznych?
- Które z sił w poszczególnych środowiskach są stałe na przestrzeni lat?

Celem badań było odkrycie i opisanie „sił środowiskowych” (kapitału osobistego i społecznego) młodych kobiet zagrożonych marginalizacją w procesie inkluzji. Stawiam sobie za zadanie zrozumieć i zinterpretować współczesne zjawisko „wykluczenia społecznego” w odniesieniu do młodych kobiet – uczestniczek badania, mieszanek województwa śląskiego. Odnosząc cel pracy do uwagi Giddensa na temat ram późnej nowoczesności, chciałem opisać i zinterpretować naturę sił społecznych i ich wzajemnych powiązań w środowiskach młodych kobiet zagrożonych wykluczeniem.

Celem praktycznym pracy są wnioski nad zrozumieniem roli sił środowiskowych opisanych poprzez ukazanie współistniejących (przeciwstawnych) kręgów potencjału i kręgów marginalizacji (rozumiane szeroko jako kapitał społeczny, a także osobisty kobiet) w procesie przeciwdziałania wykluczeniu.

Kręgi potencjału i marginalizacji opisuję jako zbiór funkcjonalnych cech pozytywnych lub negatywnych przypisanych do poszczególnych środowisk. Zgodnie z uzyskanymi wynikami badań w autorskiej koncepcji „kręgów mar-

ginalizacji” i „kręgów potencjałów”, odkryłem elementarne współzależności sił w poszczególnych środowiskach.

Analiza badawcza odnosi się do perspektywy wzajemnych relacji jednostek i środowiska: rodzinnego, szkolnego, rówieśniczego oraz lokalnego. Przyjęty przeze mnie kontekst badawczy – jakościowej strategii badań – obejmuje wielodyscyplinarność perspektyw, co w praktyce odnosi się do różnorodności przyjętych i stosowanych metod badawczych. Mając na uwadze wskazaną złożoność zagadnień, podjąłem się różnych form zbierania informacji, tak, aby moja analiza była wielopoziomowa i adekwatna do realnych warunków i czynników życia w badanej grupie.

Do skutecznej oceny analizowanego zjawiska wykluczenia społecznego posłużyłem się metodą badań jakościowych. Szczególnie istotne było dla mnie ujęcie tej metody przez E. Babbie, który w książce „Badania społeczne w praktyce”¹⁴ opisuje paradygmaty tej metody. Do tego ujęcia w kontekście badań najbardziej przekonał mnie nacisk na procedury badawcze.

Przyjęcie i zastosowanie w badaniu procedur właściwych metodologii jakościowej wynika z uznania określonych wartości (podejście humanistyczne), świadomości „pojęciowych punktów wyjścia”¹⁵, ale także rozumienia roli badacza jako słuchającego, doświadczonego w podmiotowej roli respondenta¹⁶. Badania jakościowe nakładają na badacza obowiązek szerokiego, wieloaspektowego podejścia oraz umiejętności wybrania kluczowych kwestii do przeprowadzenia rzetelnej analizy.

Preferencje metod analizujących indywidualność doświadczeń oraz zastosowanie komplementarnych technik badawczych (analiza danych zastanych, wywiad indywidualny, obserwacja), miała na celu możliwość krytycznej weryfikacji pozyskanego materiału badawczego. Stąd zastosowanie indywidualnych wywiadów pogłębionych jako najpowszechniej stosowanych metod jakościowych pozwalających podejmować podczas wywiadu wieloperspektywiczne wątki, stale reagować na zachowanie respondenta, jego opinie, postawy, wartości, deklaracje¹⁷.

Z przeprowadzonych badań wynika, że w ocenie badanych kobiet, siły środowiskowe mają najistotniejszy wpływ na ich sytuację życiową, brak roz-

¹⁴ E. Babbie, *Badania społeczne w praktyce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 147.

¹⁵ Tamże

¹⁶ D. Urbaniak-Zajac, J. Piekarski, *Akademickie kształcenie pedagogów w procesie zmiany*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2001, s. 17.

¹⁷ D. Silverman, *Prowadzenie badań jakościowych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012, s. 164.

woju społecznego i mogą być przyczyną marginalizacji młodych kobiet w ich środowisku.

Środowisko rodzinne to podstawowe pojęcie odnoszące się w swej wielozadaniowości i powiązaniu z innymi środowiskami społecznymi do relacji z bliskimi znaczącymi oraz wytworów kulturowych, społecznych wpływających na jednostkę przez całe jej życie¹⁸. Rodzinna relacja jednostki oparta na poznaniu i kształtowaniu osobowości, zaspokajaniu potrzeb, budowaniu oczekiwań, wpisana jest współcześnie w wielowymiarowość zadań rodziny. Rodzinne relacje i zależności, dynamika i podstawowy wpływ na kreowanie sił/kapitałów wspierających bądź hamujących rozwój człowieka.

Obok trudnej sytuacji emocjonalnej związanej z brakiem bezpieczeństwa emocjonalnego i finansowego, złych warunków lokalowych utrudniających funkcjonowanie rodziny i w rodzinie, dominuje brak wsparcia wśród najbliższej rodziny, która z drugiej strony jawi się jako najważniejszy komponent deklaracji podczas badania. Najistotniejsza refleksja badanych kobiet w perspektywie rozwoju osobistego, bazuje na przekonaniu, że własna rodzina (w przyszłości) będzie lepsza, od tej, w której respondentki wychowują się obecnie. Znaczącą reakcją na sytuacją domową jest szybka chęć usamodzielnienia się – znalezienia pracy, wyprowadzki z domu, oddzielenia się do problemów rodzinnych.

W wypowiedziach respondentek wyraźnie zaznacza się przekonanie, że pomimo trudnej sytuacji rodzinnej, mieszkaniowej, społecznej, emocjonalnej lub finansowej bardzo często deklarowane było poczucie bycia szczęśliwym.

Poszukiwanie dobrego wzoru (pomimo deklarowanego braku jakiegokolwiek autorytetu) w osobie matki, chwalenie jej za samodzielność w trudach wychowania czy relacji z ojcem alkoholikiem. Wyróżnia się przekonanie o potrzebie i świadomości zmiany jako ważnego czynnika „lepszego życia”, zmiany leżącej we własnych rękach, z powszechną nadzieją, że będzie w przyszłości dobrze, pomimo wyraźnych braków.

Rozmowy z respondentkami dotyczące postaci i postawy nauczycieli/osób ze szkoły ukazują opinie przepełnione poczuciem niesprawiedliwości, niezrozumienia i skrzywdzenia. Rzadko szkoła jest postrzegana jako miejsce przyjazne uczniom. Wypowiedzi wskazują na to, że nauczyciele nie są obiektywni, mają swoich „pupilków”, których traktują lepiej, a inne osoby „gnębią” bez żadnych powodów. W odczuciu respondentek szkoła nie stanowi bezpiecznego azylu, nie jest przestrzenią do zniwelowania deficytu braku wsparcia ze

¹⁸ B. Milerski, B. Śliwerski, *Pedagogika. Leksykon PWN*, Warszawa 2000, s. 192.

strony rodziny, co przejawia się w niechęci do rozmów na temat sytuacji rodzinnej (brak przekonania o tym, że szkoła może pomóc, wspierać rozwój). Opuszczanie godzin nauki (wagarowanie), pogłębia deficyt posiadanej wiedzy, czego konsekwencją są widoczne trudności szkolne w obrębie przyswajanych wiadomości, powtarzanie klasy. Przykładem relacji ze szkołą jest historia respondentki pięciokrotnie powtarzającej klasę, obecnie w drugiej klasie liceum (repeta: 3 lata w gimnazjum w 1 klasie oraz 2 lata w liceum w 1 klasie).

Pomimo tego, że badane kobiety deklarują, że szkoła i wykształcenie mają dla nich znaczenie, bo są środkiem do osiągnięcia celu, jakim jest praca i lepsza sytuacja życiowa, to najczęściej faktyczne działania tego nie potwierdzają. Szkoła nie jest postrzegana jako ratunek od problemów domowych, ale jako kolejny problem.

Sytuacja rodzinna (zaniedbania emocjonalne, przemoc, alkoholizm) miała także znaczenie w relacjach z rówieśnikami. Niezaspokojona w domu potrzeba akceptacji, bezpieczeństwa i zaufania, była poszukiwana w grupie rówieśniczej. Badania wykazały, że w wielu przypadkach istotna staje się relacja z sympatią lub rówieśnikami (kimś z „normalnego domu”), u których (i z którymi) szuka się kompensacji.

Wśród respondentek istniało silne przekonanie, że środowisko, w którym mieszkają (dzielnica, blok) jest złe, mało bezpieczne (przede wszystkim dla obcych, mniej dla swoich, ale również), obciążone patologiami, itp., przekonanie o mieszkaniu w „złej dzielnicy”. Przyjęcie perspektywy „jestem mieszkańcem złej dzielnicy, ale to nie ja robię te złe rzeczy i jestem im przeciwna”, dawało możliwość przerzucenia odpowiedzialności na innych.

Miejsca, w których zamieszkiwały respondentki powszechnie postrzegane są jako tzw. „gorsze dzielnice”, rejonry niebezpieczne, ubogie i patologiczne. Ten negatywny obraz potwierdzają w rozmowach. Także w dokumentach lokalnych zauważa się kładziony nacisk na wpływ miejsca zamieszkania na jakość życia mieszkańców oraz brak możliwości rozwoju, uwarunkowany czynnikami lokalnymi. Innymi słowy, negatywny sposób postrzegania badanych rejonów, zarówno przez osoby z zewnątrz, jak i samych mieszkańców, znacząco wpływa na ich własny odbiór otaczającej rzeczywistości. Z pewnością można mówić o zjawisku stygmatyzacji przestrzeni i osób w nich zamieszkujących¹⁹.

Zdarza się, że miejsce zamieszkania stygmatyzuje wśród innych – sam fakt mieszkania w konkretnej dzielnicy sprawia, że inni uważają daną osobę

¹⁹ M. Orłowska, *Social justice – between participation and exclusion*, Forum Scientiae Oeconomia, 2016, 4 (Special Issue No. 2), s. 35–40; K. Martyniak, *Social (in)justice in terms of special exclusion*, Forum Scientiae Oeconomia, 2016, 4 (Special Issue No. 2), s. 45–50.

za pochodzącą z patologicznej rodziny („patusiara”), zwłaszcza jeśli jest to rodzina wielodzietna i o niższym statusie materialnym. Świadomość tej stygmatyzacji jest u respondentów bardzo silna.

Analiza środowiska rodzinnego, rówieśniczego, szkolnego i lokalnego wskazuje na istotność relacji interpersonalnych (pomiędzy osobami) oraz międzyśrodowiskowych. Deficyty w najważniejszym środowisku rodzinnym, braku wsparcia najbliższych, niewydolność wychowawcza, wpływają na obraz samego siebie, relacje rodzic–dziecko, relacje rówieśnicze i szkolno-sąsiedzkie. Zbyt wczesna samodzielność dzieci w badanych rodzinach, podejmowanie obowiązków dorosłych, opieki nad rodzeństwem, przygotowywanie posiłków, bez wsparcia rodziców, z deficytami na poziomie środowiska rodzinnego (braku zaspokojenia podstawowych potrzeb) stanowią „bogactwo” kręgu sił wykluczenia. To także element marginalizacji roli kobiety w życiu rodzinnym i społecznym poprzez różne role kobiece i męskie, przy jednoczesnym uzależnieniu funkcjonowania rodziny od aktywności i pomysłowości matki. W badaniach to matka zdecydowanie najczęściej zapewnia rodzinie trwałość, zasoby finansowe, niweluje skutki alkoholizmu (ojca), przemocy i biedy w domu dzięki pracy i korzystaniu ze wsparcia społecznego.

Podjmując temat sił środowiskowych w procesie inkluzji młodych kobiet zagrożonych marginalizacją w analizie materiału badawczego skupiłem się na zależnościach pomiędzy pedagogiką społeczną a współczesnymi problemami, takimi jak: powody i skutki wykluczenia, występowanie deficytów wychowawczych i społecznych. Przeprowadzone badania wpisały się w dominujące w pedagogice społecznej problemy związane ze zmianą społeczną, rozwarstwieniem. Wskazując czynniki środowiskowe wzmacniające proces wykluczania społecznego (kręgi zaniedbania) i czynniki wzmacniające proces inkluzji (kręgi potencjału), podjąłem problematykę wskazaną przez współczesnych pedagogów społecznych analizujących stan i kondycję współczesnego społeczeństwa.

Wyniki mojej analizy ujawniły istnienie w badanych środowiskach sił pozytywnych oraz negatywnych odnoszących się do poszczególnych jednostek, jak i całych środowisk. Dodatkową wartością jest wskazanie wzajemnych istotnych relacji pomiędzy jednostkami oraz środowiskami.

Opracowane wyniki badań jak również informacje uzyskane z analizy dostępnych dokumentów samorządowych wskazały czynniki mające istotny wpływ na proces wykluczenia młodych kobiet. Są to czynniki związane z dziedziczeniem postaw takich jak: niewydolność wychowawcza, deficyty jednostkowe i społeczne w rodzinach, braki w edukacji, uzależnienie od systemu pomocy i wsparcia, uzależnienia.

Wyniki badań zgodnie z pedagogiczną analizą „realiów codzienności” wskazały na potrzebę wzmocnienia i wsparcia pozytywnych sił środowiskowych w procesie inkluzji. To wsparcie powinno cechować wzmocnienie potencjałów młodych kobiet zagrożonych marginalizacją we wszystkich badanych środowiskach, w ich podstawowym wymiarze wzajemnej relacji „człowiek-środowisko”. Warto podkreślić charakter relacyjny wszystkich środowisk, wraz z efektem kumulacji i nakładania się sił (synergii).

Kumulacja środowiskowych problemów jednostki w powiązaniu z funkcjonowaniem w poszczególnych środowiskach wyłoniła się jako efekt negatywnej synergii. Czynniki o największym wpływie na jednostkowe zaniedbania i deficyty mają swoje źródło w środowisku rodzinnym. To deficyty rozwojowe, braki wsparcia emocjonalnego, wraz z trwałym i przekazywanym pokoleniowo uzależnieniem od instytucji pomocowych (brak samodzielności), uzależnieniem od alkoholu powiązaniem z nieumiejętnością wychowawczą (syndrom DDA) i przemocą, stanowią trwałą i często dziedziczną postawę.

Wskazane czynniki istotnie wpływają na negatywne funkcjonowanie w pozostałych środowiskach wzmacniając wspomniany powyżej efekt negatywnej synergii. Szkoła i edukacja postrzegane są jako zło konieczne, bez związku z przyszłym (lepszemu) funkcjonowaniem na rynku pracy, (lepszymi) zarobkami. W wywiadach często podkreślany był brak wsparcia rodziców, brak przykładu, motywacji i zachęty, że nauka ma wartość. W konsekwencji niskie wykształcenie pozostawia badane kobiety „na marginesie” możliwości pozyskania atrakcyjnej i satysfakcjonującej pracy. Uzależnienie od instytucji pomocowych powiązane z brakiem samodzielności niejako „skazuje” młode kobiety na zamieszkiwanie w środowisku/sąsiedztwie naznaczonym piętnem „patologii”, z którego deklaratorywnie chcą się „wyrwać”. Środowisko rówieśnicze, w podobnym stopniu obciążone deficytami i brakiem ambicji, nie stanowi motywacji do wyrwania się z „zakłętą kręgą marginalizacji” dla młodych kobiet, usprawiedliwiając bierność czy brak aspiracji w swojej podobnej codzienności.

To podkreślone wzajemne powiązania środowisk, sukcesywność wzajemnych wpływów negatywnych cech, przy najistotniejszej roli środowiska rodzinnego tworzą w środowiskach badanych kobiet krąg zagrożenia wykluczeniem.

Analiza sił inkluzji ukazuje potencjały środowiskowe składające się na krąg wsparcia. Wzajemne zależności środowiska rodzinnego, rówieśniczego, szkolnego i lokalnego tworzą siłę potencjałów, efekt synergii oraz jakość relacji. Podobnie jak prezentuje to Radzewicz-Winnicki, do poprawy jakości życia respondentek powinny prowadzić „działania profilaktyczne i kompensacyjne, przygotowujące jednostki do satysfakcjonującej ją partycypacji społecznej”.

Wsparcia sił społecznych w środowiskach kobiet, zgodnie z wynikami badań i analizy, należy szukać we wzmocnieniu samej jednostki na poziomie „ja”, jej przekonania o sensie i skuteczności osobistego wpływu na swój los i przyszłość. Działania kompensacyjne powinny uwzględnić w pierwszym rzędzie środowisko rodzinne poprzez realizowanie podstawowych potrzeb oraz wspieranie poczucia sprawczości.

W dalszej kolejności sukcesywnie odnosząc się do pozostałych środowisk warto ukazywać wartość/atrakcyjność/”opłacalność” edukacji i wykształcenia, wspierać (pozytywne) autorytety koleżeńskie, wzmocniać potrzeby zmiany miejsca zamieszkania. Istotnym staje się wysiłek pokonywania rodzinnych, rówieśniczych, szkolnych i środowiskowych negatywnych doświadczeń i wzorców budujących krąg zaniedbania. W tych działaniach należy wykorzystać potencjał środowiskowy i jednostkowy, który determinuje atrybuty pedagogiki społecznej, takie jak: praktyczność, interdyscyplinarność, zaangażowanie społeczne.

Opracowane wyniki badań wskazują, jak ważną rolę stanowią rówieśnicy, kompensujący braki środowiska rodzinnego. To wspierający i godny zaufania rówieśnik, stanowić może bodziec do samodzielności, kontynuacji edukacji czy podjęcia pracy. Także bardzo istotny jest wzorzec matki jako osoby wspierającej członków rodziny, rozwiązującej problemy, samodzielnej, przezwyciężającej kryzysy związane z ubóstwem i/lub alkoholizmem męża (ojca dzieci). Co warto podkreślić, czynnikiem pozytywnym jest świadomość negatywnego obrazu swojej rodziny (moja rodzina/małżeństwo będzie inne), dająca deklarowaną chęć zmiany miejsca zamieszkania czy unikania błędów swoich rodziców.

W podstawowym znaczeniu powiązań – efekcie kumulacji cech poszczególnych środowisk, uwidocznili się w wyniku badań wymiar jednostkowy i lokalny. Czynnikiem o największym i najtrwalszym znaczeniu na budowanie kręgu potencjału/możliwości jednostki jest (jak w kręgu zaniedbania) środowisko rodzinne. Czynniki oparte na jakości relacji (partnerstwie, zaufaniu, aktywizacji, uczciwości), zakresie wpływów, wymiarze działań w swojej konsekwencji (relacji wszystkich środowisk) odnoszą się do środowiska rówieśniczego, szkolnego i lokalnego.

Rodzinny wzorzec kobiety/matki dającej sobie radę z przeciwnościami, osoby wymagającej od siebie oraz przekonanie o niechęci do powtarzania błędów rodziców (uzależnienie, przemoc), świadomości zmiany („moja rodzina będzie inna”, „na pewno nie będzie alkoholu”), stanowią podstawę czynników budujących siłę wsparcia dla respondentek. Realizowanie swoich ambicji edukacyjnych (czasami wbrew rodzicom lub przy ich biernej postawie), chęć zmiany miejsca zamieszkania, świadomość negatywnego wpływu rówieśników buduje podstawę umożliwiającą zmianę jakości życia, satysfakcjonującą partycypację społeczną.

Relacje poszczególnych środowisk, zarówno w kreowaniu, jak i wykorzystywaniu kręgów wsparcia i wykluczenia są wpisane w wymiar jednostkowy i ponadjednostkowy. Zarówno wywiady, jak i analizowane dokumenty dały podstawy do stwierdzenia, że wzajemne ściśle powiązanie środowisk (w budowaniu efektu pozytywnej, jak i negatywnej synergii) jest ambiwalentne.

Powiązania środowiskowe stanowią szansę, by czynniki pozytywne budowały potencjał wsparcia i możliwości wielośrodowiskowego przezwyciężenia negatywnych czynników, z drugiej strony ta sama siła zależności deprecjonuje starania w jednym środowisku negatywnymi wpływami (efektem naznaczenia, stereotypu) w pozostałych środowiskach.

Opisywana istota relacji człowiek–środowisko/a nie jest ustalona raz na zawsze. Jest to proces zmienny, dynamiczny, oparty na efektach/skutkach interakcji i zmienności, zarówno samych jednostek, jak i środowisk i ich zasobów.

Dynamika zmian ukazana w badaniach młodych kobiet jest związana ze środowiskiem rodzinnym, rówieśniczym, szkolnym i lokalnym. Skupiając się na wynikach badań ukazujących dynamikę zmian społecznych na podstawie wypowiedzi respondentek mogą stwierdzić, że w ostatnich latach wzrosła świadomość pozytywnej i wspierającej roli matki. Badane w respondentki bardziej niż ich poprzedniczki z lat poprzednich doceniały rolę i zaradność swojej matki, jej pozytywnego wpływu na sytuację rodzinną związaną z problemami ubóstwa, przemocy domowej, alkoholizmu. To docenianie roli matki w rozwiązywaniu problemów rodzinnych, wiązało się często z negatywną oceną ojca (alkoholika). Kolejną różnicą w badaniach porównawczych jest większa swoboda w przekazywaniu informacji o trudnej sytuacji osobistej i rodzinnej oraz pojawiające się refleksje. W badaniu kobiety mówiły o swoim „świecie codzienności”, problemach, przemocy domowej. Respondentki potrafiły wyciągać wnioski, budować wypowiedź opartą na refleksji przyczyna–skutek. Respondentki wskazywały i wyraźnie opisywały swoją przyszłość jako coś, na co mają wpływ poprzez odnalezienie wspierającego towarzystwa, brak nadużywania alkoholu u siebie i partnera, ukończenie szkoły. Stąd refleksje dotyczące uczestnictwa lub nie uczestnictwa w edukacji, uczciwości wobec innych, dobrych relacji jako ważnych w świecie dorosłych, w poszukiwaniach pracy, zakładaniu i trwałości rodziny. Ta różnica w postrzeganiu siebie i większego poczucia sprawczości, wpływu na swoją przyszłość objawiała się na przykład w deklarowanej wartości uzyskania wykształcenia. Także w analizie deklaracji badanych kobiet, staranie się, własna inicjatywa, lepsze zarobki, widziane były jako czynniki niezbędne do lepszego życia, możliwości wyrwania się z niechcianego miejsca, samodzielności.

Wyniki badań wskazują, że nie występują różnice w procesie marginalizacji na przestrzeni lat. Podstawowe wspólne czynniki procesu wykluczenia w analizowanych dokumentach dotyczących problemów obszarów wykluczonych, a także prowadzonych obserwacjach, to środowisko rodzinne i jego deficyty. Najistotniejsze to niezaradność wychowawcza, ekonomiczna, uzależnienie od instytucji pomocowych, dziedziczenie postaw niezaradności życiowej, bierność edukacyjna, nieprzystosowanie do rynku pracy, uzależnienia. Różnice, jakie pojawiły się w badaniach z ostatnich lat w porównaniu do wcześniejszych analiz sprzed ponad dekady roku związane z lepszym poziomem materialnym, z dużym prawdopodobieństwem były związane z wprowadzeniem w ostatnich latach w Polsce programów rządowych, a także lokalnych programów wsparcia materialnego lub projektów rewitalizacyjnych, wsparcia organizacji pozarządowych. We współczesnych badaniach kobiet zagrożonych marginalizacją pojawił się problem niskiego wynagrodzenia, niestabilności na rynku pracy, braku ciekawej i atrakcyjnej finansowo oferty dla bezrobotnych. W odróżnieniu do lat poprzednich pojawiły się też oczekiwania wobec miasta/dzielnicy, co do wsparcia i aktywizacji bezrobotnych kobiet, szkoleń adekwatnych do potrzeb rynku, bezpłatnej oferty przedszkoli. Respondentki wykazywały się znajomością organizacji pozarządowych (NGO) działających na ich osiedlu, organizujących czas wolny, realizujących programy rewitalizacyjne oraz wspierających dzieci i młodzież.

Odrębnym i bardzo istotnym tematem jest problem pandemii COVID-19 trwającej w Polsce od początku 2020 roku. W związku z zaistniałą sytuacją pojawia się pytanie o jakości i trwałości wpływu sił społecznych w środowiskach młodych kobiet i ich znaczenia na dynamikę zmian w procesach marginalizacji i inkluzji w tym wyjątkowym czasie. Temat ten nie został poruszony w niniejszej pracy.

Przedstawiona analiza roli sił środowiskowych w procesie inkluzji młodych kobiet zagrożonych wykluczeniem jest wielowątkowa i wieloaspektowa. Odnosi się do wielu środowisk i koncentruje na wybranym zagadnieniu, nie odnosząc się np. do wejścia i uczestnictwa w środowisku pracy. Warto w dalszych rozważaniach pogłębić ten aspekt, jak również spojrzeć po latach na te kobiety, w perspektywie opisanych sił.

Szeroki zakres zrozumienia zagrożenia wykluczeniem wymaga wciąż aktualizacji i holistycznego podejścia do oczekiwań i potrzeb wsparcia współczesnych grup i jednostek (rodzin) zagrożonych marginalizacją jednostkową, grupową i przestrzenną. Badanie i analiza upośledzeń jednostek i grup społecznych, sił związanych z inkluzją i ekskluzją społeczną, stylów życia (czasu

wolnego)²⁰ – jest jednym z najważniejszych zadań wskazywanych przez pedagogów społecznych. Istotność zmian związanych z procesem globalizacji, zagospodarowanie miejskich przestrzeni, gentryfikacja i gettiozacja dotycząca przestrzeni oraz ludzi (grup społecznych), a także rola instytucji i szeroko rozumianych kręgów społecznych wpisuje się w rozważania na temat przyszłości samej pedagogiki społecznej. Aktywizacja tendencji samopomocowych i samorozwojowych ma być przeciwstawieniem się pokusom łatwego i szybkiego pomagania, dezaktywizującego i obezwładniającego jednostkę lub grupę. Działanie pomocowe/społeczne ma budzić potencjał pożytkowania sił danej społeczności, budować pozytywne relacje z samym sobą, bliskimi, otoczeniem, poszukując i wzmacniając swoje „spirale życzliwości”.

Opisując siły środowiskowe w procesie inkluzji wskazałem podstawowe założenia w działaniach włączających. Proces inkluzji zarysował się jako wynik relacji jednostki i środowiska, relacji w otoczeniu społecznym. Jest to więc rezultat działania (wpływu) samej jednostki (relacja intrapersonalna) oraz jej relacji z otoczeniem (relacja interpersonalna). Nie jest to relacja ustalona raz na zawsze, ale podlegająca wpływom zmiany samej jednostki, jak i środowiska. To przede wszystkim zasoby wewnętrzne jednostki stanowią o potencjale i przełamaniu dziedziczonych schematów negatywnych zachowań i zagrożeń. Proces wykorzystywania wspierających sił środowiskowych oparty jest na stałej pracy doskonalenia osobistego (edukacja, praca). Te potencjały związane są z funkcjonowaniem w poszczególnych środowiskach, jakością relacji.

Wskazane siły środowiskowe pozwalają jednostce nie ulegać zagrożeniom/procesom marginalizacji. Specyfika powiązania jednostki i otoczenia społecznego jawi się więc jako wyjątkowy proces, związany z osiąganiem efektów w czasie. Efekty te w znaczący sposób związane są z zasobami jednostki w poszczególnych środowiskach, a w wyjątkowy sposób w środowisku rodzinnym.

Warto dalej przyglądać się tym zagadnieniom, gdyż są one istotne w kontekście współczesnych zmian społecznych i ujęć pedagogicznych. Tego typu analizy warto ujmować w długofalowej perspektywie nauk społecznych.

Bibliografia

- Babbie E. (2007). *Badania społeczne w praktyce*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
Beck U. (2012). *Spółczesność światowego ryzyka. W poszukiwaniu utraconego bezpieczeństwa*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

²⁰ Orłowska M., Bleszyński J.J., *Czas wolny jako środowisko życia. Wybrane problemy*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2016.

- Fidelus A. (2017). Rola zasobów wewnętrznych i zewnętrznych w modelu relacyjnej inkluzji Społecznej. *Forum Pedagogiczne*, 6 (1).
- Górnikowska-Zwolak E., Radziejewicz-Winnicki A. (red.) (1999). *Pedagogika społeczna w Polsce – między stagnacją a zaangażowaniem*, t. 1–2, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Górnikowska-Zwolak E. (2004). *Szkic do portretu Ślązaczki. Refleksja feministyczna*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Górnikowska-Zwolak E. (2009). *Mysł feministyczna...* Mysłowice: Wydawnictwo Górnośląskiej Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Kard. A. Hlonda w Mysłowicach.
- Górnikowska-Zwolak E. (2011). *Sily społeczne kobiet – pozytywna energia regionu*. Problemy Polityki Społecznej. Studia i Dyskusje.
- Kamiński A. (1974). *Funkcje pedagogiki społecznej*. Warszawa: PWN.
- Koba L., Waclawczyk W. (red.) (2009). *Prawa człowieka. Wybrane zagadnienia i problemy*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Martyniak K. (2016). Social (in)justice in terms of special exclusion. *Forum Scientiae Oeconomia*, 4 (Special Issue No. 2).
- Milerski B. Śliwerski B. (2000). *Pedagogika. Leksykon PWN*, Warszawa.
- Orłowska M. (2016). Social justice – between participation and exclusion. *Forum Scientiae Oeconomia*, 4 (Special Issue No. 2).
- Orłowska M., Błeszyński J.J. (2016). *Czas wolny jako środowisko życia. Wybrane problemy*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Radziejewicz-Winnicki A. (2008). *Pedagogika społeczna*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Silverman D. (2012). *Prowadzenie badań jakościowych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Tarkowska E. (2006). Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Koncepcje i polskie problemy. W: J. Wasilewski (red.), *Współczesne społeczeństwo polskie: dynamika zmian*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Theiss W. (1984). *Radlińska*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Theiss W. (1994–1995). Heleny Radlińskiej koncepcja badania i działania. W: *Helena Radlińska Człowiek i wychowawca*, pod red. nauk. I. Lepalczyk, B. Wasilewskiej. Warszawa: Towarzystwo Wolnej Wszechnicy Polskiej.
- Urbaniak-Zajac D., Piekarski J. (2001). *Akademickie kształcenie pedagogów w procesie zmiany*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Wódz K., Klimczak-Ziółek J. (2013). Feministyczna perspektywa (w) pracy socjalnej. W: A. Kotlarska-Michalska (red.), *Kobiety w pracy socjalnej*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Wroczyński R. (1974). *Pedagogika społeczna*. Warszawa: PWN.